

arany patkot azt Montak Nekie || *ha fol vezíjs megh Banja ha fol Nem vezíjs megh* || *Banja de Job hog fol vegie* azzert kegelmetekis || *ha kedvez Nekie isten Jo hane(m) kedwez Nekys* || *Nem Jo de Job hog kegelmetek El Jarjon dolga* || *ban*". Ebben az értelemben (a két rossz közül a kevésbé rosszat választani) fordul elő Bercsényi¹⁹ 1709. szept. 7-én a fejedelemhez írott levelében. Ebben az időben a kuruc szabadságharc ügye mind diplomáciai, mind katonai téren rosszul állt. Az orosz cárral kötendő szövetségre érte írja Bercsényi: „Ezt Isten s a szerencse próbájul hozta praeter opinionem kezében Fölségednek, mint Király-fia Kis Miklós-nak az aranypatkót, s igazán úgy van: *ha elveszed is, megbánod, s ha nem veszed is, megbánod, — de mégis jobb, hogy fölvedd!* Tátos-oraculum 15.” Hasonló összefüggésben 1712-ben is tollára vette ezt a mondást Bercsényi: „Ez igazán Királyfia Kis Miklós: *ha felveszed is megbánod, ha nem is, megbánod!*”²⁰ Megtaláljuk továbbá e motívumot Rákóczi²¹ egyik Bercsényihez írt levelében, ilyen formán: „Hubert relatioján eligazodni, igenis, nem lehet; ez úgy látom, *király-fia Kis Miklós históriája*; azért, si potem, potem, si non potem, non potem.”

Elveszett széphistóriának szövegének csupán morzsáiként élnek tovább ezekben a szövegekben. Utolsó adatunk a már ismert motívumon kívül még egy fontos tényről tanúskodik. A fejedelem levelében szereplő *király-fia Kis Miklós históriája* megjelölés önkéntelenül az *Apollonius históriája*, *Argirus históriája* stb. címtípusokat juttatja eszünkbe, és szinte bizonyossá teszi, hogy ennek az elveszett szerelmi történetnek a címe: *Királyfia Kis Miklós históriája* volt.

Tarnóc Márton

Mikszáth Kálmán Nyíregyházán

Mindjárt előljáróban megjegyezzük: jelen cikkünkkel nem célunk revízió alá venni a haldó polgári és marxista kritikának Mikszáthról adott értékelését. Lényegében egyetértünk mindazzal, amit e helyeken a nagy művész írói-emberi kvalitásairól, irodalomtörténetünkben betöltött szerepéről, jelentőségéről ez ideig megállapítottak. Egyetlen törekvés vezet bennünket: Mikszáth Kálmán viszonylag hosszú pályafutása egy eddig kevésbé érintett periódusának elemzése, ellentmondásos, ha úgy tetszik: olykor következtetlen magatartása néhány mozzanatának vizsgálata. Hiszünk ugyanis, hogy a következőkben kifejtett szerény véleményünkkel hozzájárulhatunk a Mikszáth-portré teljesebbé válásához. Hazai irodalomtörténetünknek 1956-ig terjedő szakaszában — a személyi kultusz és a dogmatizmus hatására — nem volt ritka módszer a leegyszerűsítések alkalmazása. Ez a szimplifikáció abban is kifejezésre jutott, hogy „tisztá” és merev kategóriák Prokrusztész ágyába erőszakoltuk a történelem, illetve irodalomtörténet valójában bonyolult alakjait. Ennél fogva vagy fehér, vagy fekete alapon rajzoltuk meg őket, s ha egyszer-egyszer kevertük is a színeket — módjával tettük, hogy az alaptónus lehetőleg szeplőtlen maradjon. Tudvalevő azonban: az élet nem ismeri ezt az ellentmondásoktól és problémáktól mentes vagylagosságot. Valljuk, hogy Mikszáth írói nagyságát nem kicsinyítjük, amikor rámutatunk szemléletének és magatartásának egyes következtelenségeire, fogyatékoságaira. Ellenkezőleg: az elvont, retusált s ezért kevésbé hiteles és meggyőző kép helyett emberközeliségbe hozzuk, életszerűbbé tesszük az író, ha élévülhetetlen érdemei mellett szót ejtünk apróbb, de nem elhanyagolható tévelygéseiről is. Alábbi fejtegetéseink során nem leszünk konzekvensek a mikszáthi következtelenségek kimutatásában, mert ezúttal nem feladatunk az író egész életművének mindenre kiterjedő vizsgálata. Csupán publicisztikai tevékenységét s azon belül is kizárólag a nyíregyházi tudósítások erősen vitatható momentumait tesszük kritika tárgyává.

Úgy tudjuk, Mikszáth újságírói működéséről még nem készült kimerítő tanulmány. Az író életével foglalkozó monográfiák, cikkek, bírálatok ez irányú tevékenységét csak igen elnagyoltan, hogy úgy mondjuk: „szőrmentén” tárgyalják. Ez részben érthető is, hiszen Mikszáth mindenekelőtt szépíró volt. Publicisztikai munkássága azonban nem kis idejét, energiáját kötötte le s hatását tekintve vetekedett korának bármely befutott és elismert újságírójával. A gazdag mikszáthi mű csonka marad, ha hiányzik publicisztikájának reális és alapos feldolgozása, ha híres karcolatainak periferikus jelentőséget tulajdonítunk, s nem számolunk azok nagy politikai és morális horderejével. Mindez természetesen nem zárja ki, sőt: feltételezi érintett tevékenységének kritikus mérlegelését.

¹⁹ Székési Gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közl.: THALY KÁLMÁN. Bp. 1878. Arch. Rákóczián VI. 316. Idézi: BEKE ÖDÖN Ethn 1933. 160–161.

²⁰ Székési Gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közl.: THALY KÁLMÁN. IV. (Pótkötet) Bp. 1879. Arch. Rákóczián VII. 139. Idézi: BEKE ÖDÖN Ethn 1933. 160–161.

²¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közl.: THALY KÁLMÁN I. köt. Arch. Rákóczián I. 1873. 532.

Megítélésünk szerint hibás Mikszáth Kálmán publicisztikájának indifferenciált kezelése. Karcolatait, tudósításait nem lehet sommásan elintézni, mert korántsem voltak egyértelműek. Kétségtelen, nagy általánosságban és összességükben pozitívan értékelhetők, de szükséges kimutatni az ingadozásokat, negatív mozzanatokat is, hogy mentesek legyünk az annyira kárhozott leegyszerűsítésekől és torzításoktól.

Sorakoztatjuk fel röviden és sürítve a tárgyalat kérdésről kialakult fontosabb véleményeket, melyeket irányadóknak kell tekintenünk.

Rubinyi Mózes azt írja, hogy Mikszáth 10 évig volt a Pesti Hírlap ünnepeelt munkatársa, s ez idő alatt tanúságát adta pompás újságírói készségének.¹ Mikszáth Kálmánné visszaemlékezéseiben utal arra, miszerint a karcolatok igen népszerűek voltak a lap olvasóközönsége körében.² A Magyar Irodalmi Lexikon szerint „politikai karcolatai éles szemről tanúskodnak” és „pályájának fősodrát . . . a Scarron álnévvel jegyzett politikai karcolatok . . . jelentették.”³ A magyar irodalom története ez irányú tevékenységét így kommentálja: mérsékeltén szabadelvű írásai megnövelték tekintélyét.⁴ Megjegyezzük, hasonló szellemben nyilatkozik Király István is, jeles Mikszáth-életrajzában.⁵ Sós Endre kifejti, hogy Mikszáth cikkeiben leleplezi az elavult, korrumpált nemesi megyék rejtelmét, a züllő dzsentri üzelmeit, a reakciós főpapok mesterkedéseit.⁶ Schöpplin Aladár szerint a karcolatokat kezdetben áthatotta az ellenzéki hang, de később a „generálissal” szembeni lojalitás.⁷ Az Új Magyar Lexikon megállapítja: ezek az írások leleplezik a közelet visszasságait és az elburjánzó bürokratizmust.⁸

Az irodalomtörténet tehát eléggé elnagyoltan, egyoldalúan és semmiképpen nem a kellő konkrétsággal vizsgálja Mikszáth karcolatait. S ha a pozitív értékelés bizonyos fenntartásokkal meg is illeti a parlamenti tudósításokat — a nyíregyházi karcolatok más elbírálást igényelnek. E különvéleményünk némileg beillik abba a képbe, amelyet Barta János, *Mikszáth-problémák* című cikkében — az egész életműre vonatkoztatva — felrajzol: az író politikai állásfoglalása nem mindig konzekvens, sokszor megalkuvó.⁹ Sőtér István is elismeri, hogy ha lázadzik — mértékkel teszi, s nem a nép harcos útját választotta.¹⁰

Mikszáth Kálmán 1883 júniusában, a Pesti Hírlap kiküldött tudósítójaként került Nyíregyházára, ahol a tiszaszézlári vérvád-per végtárgyalását tartották. Végigkísérte az izgalmas és megrázó hathetes bírósági aktus minden részletét, s erről — Scarron álnéven — tájékoztatta olvasóit. Már maga a műfaj kiválasztása is vita tárgyát képezheti: Lehet-e egy ilyen tragikus eseménysorozatról humorizáló karcolatokat írni? Véleményünk szerint a csipkelődő mikszáthi hang ez esetben stilszerűtlen volt. Más tollat vett kézbe az író 1897-ben, amikor az Országos Hírlap hasábjain a Dreyfus-perről, vagy a bukaresti antiszemita hecckampányról írt. Mikszáth valahogy kívülről, a neutrális vagy „tárgyilagos” faktor helyzetéből szemléli mindazt, ami akkor Nyíregyházán történt. Igaz, nem azonosítja magát az antiszemítákkal, de az ártatlanul meghurcoltak mellett sem áll ki. Írásai ugyanakkor tükrözik a per hullámmását, az erőviszonyok alakulását, s az igazság felülkerekedésének arányában közeledik az egyedül helyes álláspont felé. Vitába kell szállnunk Radó Istvánnal, aki egy 1913-ban megtartott előadásában azt állította, hogy Mikszáth hitt a vádlottak ártatlanságában.¹¹ Karcolatai alapján nem lehet kétséges előttünk, miszerint kezdetben tétovázott: bűnösök-e, vagy ártatlanok? Maga írja egyik cikkeiben, hogy a tárgyalás harmadik hetében már biztos abban: a „saktereket” nem szabad elítélni, de „három nappal ezelőtt nem lehetett tudni, kinek van igaza.”¹² Istóczyékkel ellentétben ő szembenállt az egész zsidóságot elmarasztaló koncepcióval, ám lehetségesnek tartotta a helyi zsidók ellen felsorakoztatott vádakat. Amíg Eötvös Károly mindvégig meggyőződéssel vallotta a gyanúsítottak ártatlanságát, Mikszáth előtt a kérdés hosszú ideig nyitva maradt, s csak akkor „mentette” fel a perbefogottakat, amikor a tárgyalás során a vád képtelenségei, ellentmondásai nyilvánvalókká váltak. Fenti állításainkban támaszkodunk egyik karcolatára, ahol mind a védelem, mind a rágalom híveit és képviselőit elfogultsággal bélyegzi meg: „Akinek egy még be nem végzett bűnügyben meggyőződése van — az nem tarthat igényt az elfogulatlan ember elnevezésre. Egy ilyen ügyben tisztességes ember előtt az adatok határoznak.”¹³ Minden „közönséges” per esetében osztani lehet ezt a véleményt, de éppen nem ebben a nyilvánvalóan

¹ RUBINYI MÓZES: Mikszáth Kálmán élete és művei. Bp. 1917.

² Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Szépirodalmi Kiadó Bp. 1957. 209.

³ Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1965.

⁴ A magyar irodalom története 4. köt. Bp. 1965.

⁵ KIRÁLY ISTVÁN: Mikszáth Kálmán. Bp. 1952.

⁶ SÓS ENDRE: Mikszáth a társadalomkritikus. HSz 1945. 211–217.

⁷ SCHÖPPLIN ALADÁR: Mikszáth Kálmán. Bp. Franklin é. n.

⁸ Új Magyar Lexikon. Bp. 1961.

⁹ BARTA JÁNOS: Mikszáth-problémák. ItK 1961.

¹⁰ SÓTÉR ISTVÁN: Mikszáth Kálmán helye a magyar realizmusban. Válasz 1949.

¹¹ RADÓ ISTVÁN: Zsidó vonatkozások Mikszáth műveiben. IMIT Évk. 1913.

¹² PH 1883. júl. 10.

¹³ Mikszáth Kálmán: Tudós írások. Bp. 1914. 221.

konceptiók ügyben. Scarron tehát a tisztaeszlelri pert nem politikai, hanem kriminológiai kérdésnek tekinti, s ez az apolitikus nézőpont kétségtelenül megzavarta tisztánlátását. Nem „pártos”, hanem pártatlan, amikor tudósításait írja. Ez a magatartása objektíve inkább a vádnak kedvezett. Tartózkodott attól, amit legjobb kortársai tettek: nem ítélte el eleve a középkori babonát, az inkvizíciós szellemet, nem leplezte le a szélsőséges reakció destrukcióját. Csak csodálkozni lehet azon, hogy mindvégig meg tudta őrizni gunyoros, szenvtelen hangját akkor, amikor az ország — pro és kontra — lázban égett, amikor a józan és becsületes tényezők már az ügy kirobbanásakor világosan látták a háttérben meghúzódó társadalompolitikai rugókat. Scarron azonban bámulatos hidegvérrel megvárja az ítéletet, s csak akkor hajlandó egyértelműen állást foglalni a tárgyalat kérdésben. Ennélfogva nem ő, hanem Eötvös Károly játszotta ekkor azt a szerepet, melyet a Dreyfus-perben Emil Zola vállalt magára. Ez a passzivitás semmiképpen nem írható a nagy író javára.

E „centrista” magatartást közvetlenül a per után többen a szemére vetették.

Amikor nyíregyházi küldetéséről visszatért Budapestre, mindkét pólus hívei rátámadtak. Így a filoszemiták: „Nem tételeztük volna fel . . . Oh milyen cikkek! Nincs azokban semmi, csak a nagy antiszemitizmus . . .” Egy keresztény ismerőse: „Hát már te is, Brutus? Te is átcaptál a zsidókhoz?”¹⁴ Különös, hogy Mikszáth e kétoldalú támadásból az alábbi következtetést vonta le: „Most már biztos vagyok benne, hogy mindig az igazat írtam.” Ez a megjegyzés nem több, mint kérdéses a „tárgyilagossággal” — pedig az ítélet bizonyítja: azok voltak valójában objektívek, akik mindvégig hittek a vádlottak ártatlanságában. Mikszáth óvatoskodó karcolatai egy „el nem kötelezett” publicista írásai voltak, melyek ezért nem elégíthették ki sem a vád táborát, sem ellenzőit. Az igazság pedig ez esetben nem valahol a középben volt, hanem az intrika áldozatainak oldalán. Joggal várták volna el a haladás hívei, hogy Mikszáth Kálmán, akinek egész eddigi életművét — ha nem is mindig következetesen — de lényegében mégis a maradiság elleni harc inspirálta — bátran álljon ki a progresszió mellett, mely ezúttal is egybeesett az emberséggel. A humanista író nyíregyházi magatartását rendhagyónak kell tekintenünk. Miből lehet származtatni Mikszáth határozatlanságát? A fent vázolt helytelen nézőpontra túl minden bizonnyal a kor szenvedélyesen hullámzó antiszemitizmusa, illetve a tárgyalóterem nyomasztó atmoszférája is hatást gyakorolt az író szemléletére. Nem volt antiszemita. Abból indult ki, hogy a zsidók között vannak becsületesek éppúgy, mint becsütelennel. A becsütelennel miért ne lennének képesek arra, amivel éppen vádolják őket? Ha a per kriminál-jellegű volt csupán — mint hitte —, a kérdés illetlen felvetése természetesen indokolt lett volna, de éppen a lényeg sikkadt el: nevezetesen Istóczyék akciója, mely ténylegesen az egész ügy legfontosabb elemét jelentette. Különös, hogy nem egy jószándékú irodalmár tévesztette meg Mikszáth ízes karcolatait. Elbűvölte őket a tudósítások humora, finom ironiája, a Scarronra oly jellemző anekdotikus stílus, s ezáltal kiesett látószögükből a karcolatok helytelen aspektusa. Csakis ezzel lehet magyarázni Rubinyi Mózes sorait: „Eötvös Károly nagy műve mellett is bizvást mondhatjuk, hogy a cikkek az izgalmas pör legdrámaibb megörökítései — a legjobb magyar újságcikkek közé tartoznak.”¹⁵

Nem vitatjuk Rubinyi igazát, ha az említett írások formai kérdéseiről, stílusáról van szó csupán, de nem értünk egyet vele a karcolatok tartalmát illetően.

A per szereplőiről megrajzolt portréi, csipkelődései nem reálisak, s néha még az általunk kifogásolt pártatlanságát is kétségessé teszik. Ezekből hamarosan kiderül: Mikszáth csak hiszi azt, hogy objektív, csak szándékaiban az, valójában sokszor hatása alá kerül a tárgyalóterem nem éppen elfogulatlan hangulatának. Nem „fúj egy követ” a vérsomjas szélsőségesekkel, mert — s ezt Radó István említett előadásából vesszük át — „a szimpátia szordínót tett a hegedűre”, de így is kiérződik, hogy rokonszenve a becsületes zsidóságot illeti, s nem a rituális gyilkossággal gyanúsítottakat.

Több karcolatot szentelt a vádlottak jellemzésére. Sajnos megtévesztette őt azok kétségtelenül elhanyagolt külseje, s nem átalotta ezért kifigurázni őket. A szánalom helyett — mely mindenkit elfogott, aki valóban tárgyilagosa volt — gúnnyalódott rongyaikon és torzonborz ábrázatokon, ezzel nem éppen előnyös oldalról világítva meg őket. (Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vádlottak többsége ekkor már 13 hónapja sínylelődt embertelen viszonyok között a nyíregyházi börtön szűk celláiban!) Néhány illusztratív szemelvény bizonyára segíteni fogja véleményünk megértését: „Ez a Herskó még a csirkefogók között is túlságosan elhanyagolt külsejű lenne, sárgásszínű haja ahány szál annyiféle áll, egyik helyen hosszabb, a másikon rövidebb, a ruha cafatokban lóg le róla, buta vörös arcán semmi kifejezés, mintha csak egy víziborjút látna az ember.”¹⁶ Ha valakit védelmébe vett, azt is úgy tette sokszor, hogy a többie-

¹⁴ I. m. 240.

¹⁵ RUBINYI MÓZES előszava Mikszáth Kálmán: Saját ábrázatomról. Bp. 1930. VI. 1.

¹⁶ PH 1883. júl. 4.

ket sújtotta vele: „Vollner volt az egyetlen a vádlottak között, aki nem kihívó, szemtelen.”¹⁷ (Hogyan viselkedjenek azok az emberek, akik tudatában voltak ártatlanságuknak, s ennek ellenére 13 hónapon át kínzták őket? Érthetően, felháborodtak a vád és a méltatlan bánásmód miatt. A bíróság előtt mindenáron büntelenségüket akarták bizonyítani, és semmi okuk nem volt, hogy gyáván meghunyászkodjanak.) Korniss Ferenc, a törvényszék elnöke hitt a vérvádban, s nem kis elfogultsággal vezette a tárgyalást. Így kommentálta magatartását a Pesti Hírlap: „Nem titkolhatjuk el megütközésünket a fölött, hogy az elnök hatalmával élni s a túlkapó közönséget erőlyesen rendre, sőt a szükséghez képest kiutasítani és a termet kiürittetni habozott. Tartozott volna ezzel úgy a bírói méltóságnak, mint a tárgyalás szabadságának, melynek nagy érdekei a perben az ő oltalmára vannak bízva.”¹⁸

S hogyan vélekedik Scarron ugyanerről a bíróról? „Az elnök nem közönséges ember. Olyan síma, mint a gyík és olyan gyors, mint az evet. Csakis ennek köszönhető, hogy a sok nagyfogású ügyvéd nem csinálhatott galibát.”¹⁹ Másutt így ír Kornissról: „... De ezzel a hatalommal nem élt vissza. Aztán az esze is a helyén van. Gyorsan ríposztíroz s éppen nem lehet megzavarni. Pedig rajta vannak a fiskálisok.”²⁰ Mennyivel hasznosabb lehetett volna Scarron tevékenysége, ha leleplezi a részrehajlást, mely az elnök felől is megnyilvánult.

Scharf Móric volt a per koronatanúja. Fenyegetésekkel, ütlegelessel sikerült a vizsgálóbírónak (Bary József) rábírní arra, hogy aláírja az általa előre elkészített hamis vallomást, mely aztán jogi alapját képezte a monstre pernek. Így szól róla Mikszáth: „Az pedig egészen belejött, olyan elevenen ríposztózott, hogy csupa gyönyörűség volt hallgatni — már persze nem a saktereknek.”²¹ Eötvös Károly volt a védelem fő erőssége. Bátor, humanista fellépésével kivívta a haladó közvélemény tiszteletét és természetszerűleg a reakció gyűlöletét. Fájdalom, Scarron nem értette meg a neves védő erőfeszítéseinek emberi és eszmei motivációit. Egyik alkalommal így fordult Eötvöshöz: „Kár volt ebbe az egész komédiába belemenned. Ha egész Magyarország haragszik a zsidókra — haragudjunk mi is.”²² E sorok s az alábbiak igazolják, hogy Mikszáth akkor szembehelyezkedett Eötvös nemes küldetésével: „Az eszlári pör sokat ártott neki népszerűségében, de szerencséje van: Szeffert visszaszerezte azt neki apródonként. Mert a rosszat tühretővé teszi a rosszabb. . . .”²³ Szeffert Ede volt a per ügyésze. Miután eleve szemben állt a vérvád-babonával, sokkal inkább védelmezte, mintsem vádolta a gyanúsítottakat. Talán felesleges megjegyeznünk, hogy bátor cselekedete miatt hamarosan a szélsőséges jobboldal támadásának középpontjába került. Így nyilatkozott róla Scarron: „Olyan bátor ember, hogy ha katona lett volna, bizonyosan ő vette volna be Bosznia. Így pedig csak velünk veteti be mindennap a mérget.”²⁴ Az ügyvédek sem kerültek el sorsukat: „Mindenki elvesztette népszerűségét a védők közül, csak Székely nem. Székely csak azért nem vesztette el, mert nem volt neki.”²⁵ Henter Antal, a megye várnagya őrizte Scharf Móricot törvénytelenül csaknem 13 hónapon keresztül. Ez idő alatt kellett őt előkészíteni a végtárgyaláson várható nagy összecsapásra. Ezt a példátlan lélekmérgezést így értékelte Mikszáth: „Azt őrizte ő becsülettel, hol furfanggal, hol óvatossággal, amint dukál.”²⁶ Hisszük, hogy e néhány részlet kellő meggyőző erőt képvisel annak alátámasztására, miszerint a scarroni publicisztikának nyíregyházi periódusa nem tartozik nagy magyar írók pozitív megnyilatkozásai közé. Ezek természetesen halvány szeplői csupán a halhatatlan alkotások termékeny sorozatának, de az irodalomtörténeti igazság parancsolóan követeli feltárásukat, mert a gazdag és pozitív írói munkásság, illetve e kisebb tévelygések együttesen adják azt, amit mikszáthi életműként tart számon az utókor.

Hegeđús Sándor

Balázs Béla Berlinben 1928—30 között kifejtett közírói tevékenysége

A Tanácsköztársaság bukása után Balázs Béla, mint a magyar munkásosztály és értelmiség annyi más értékes tagja itt kellett, hogy hagyja hazáját és menekülni volt kénytelen. A száműzött író és filmesztéta 1926—1930 között Berlinben élt és dolgozott. Közismert, hogy berlini emigrációja alatt több filmforgatókönyvet írt, többek között Bertolt Brecht világhíri

¹⁷ PH 1883. jún. 22.

¹⁸ PH 1883. júl. 4.

¹⁹ Mikszáth Kálmán: Tudós írárok. Bp. 1914. 166.

²⁰ I. m. 158.

²¹ I. m. 162.

²² PH 1883. júl. 26.

²³ Mikszáth Kálmán: Tudós írárok. Bp. 1914. 177.

²⁴ I. m. 182.

²⁵ I. m. 180.

²⁶ I. m. 242.